

Josip Županov

MARGINALIJE O DRUŠTVENOJ KRIZI

»Globus«, Zagreb, 1983.

Suvremena sociologija i društvene znanosti u širem smislu što uključuju najrazličitije aspekte proučavanja suvremenih društava (ekonomske, socijalne, političke i filozofske) u svijetu, u posljednje vrijeme sve više i kod nas, susreću su se s problemom krize. Dosadašnje obrade krize najčešće su se bavile ekonomskom krizom i pri svojim su razmatranjima varirale od »čiste« ekonomske krize do krize izmiješane s društvenim faktorima. Prvim načinom tretiranja najčešće se analiziralo proizvodnju, zaposlenost, cijene, tržišna kretanja ostalih ekonomskih veličina te ekonomsku politiku neke ili nekih zemalja (najčešće u obliku recesija kao specifičnog oblika poslijeratnih privrednih ciklusa znatno ublaženijih od klasične krize), drugim se načinom tretiranja, osim izjašnjavanja marksističkih teoretičara za opću krizu kapitalizma gdje su uključeni i društveni elementi, nije očito uspjelo toliko oštro izdiferencirati. Barem ne u smislu mogućnosti uočavanja krize u specifičnim društvenim oblicima (ako ih uopće možemo dijeliti) kroz precizirani instrumentarij kvantitativne i kvalitativne analize.

Nasuprot tezi i praksi da se kriza kao takva može pripisati, dijagnosticirati i analizirati samo u kapitalističkim zemljama i da je po prirodi društvenih i ekonomskih odnosa imanentna za kapitalistički način proizvodnje, posljednje vrijeme prvenstveno kroz praksu socijalističkih zemalja demantira tu postavku. Kriza je očito postala univerzalnim problemom, neovisna o blo kakvim političkim i ideološkim predrasudama i zastranjivanjima. Čak i tamo gdje trenutno ne postoji, potencijalna žarišta čine je neprestano mogućom. Kriza nije mimoišla ni Jugoslaviju u trenucima kada se očekivalo da imamo samo slabosti, teškoće, poremećaje, propuste i greške u dosadašnjem razvoju, jer se mislilo da su sve mogućnosti da društvo zapadne u krizu gotovo u potpunosti isključene budući da institucionalni sistem sam po sebi svojom progresivnom društvenom orijentacijom i dovoljno razrađenim društvenim sistemom to isključuje.

Josip Županov je među prvima stanje jugoslavenskog društva od početka osamdesetih godina dijagnosticirao kao stanje društvene krize. Eminentan sociolog koji je svoje teze i zaključke gradio jednako na teorijskim rezultatima suvremene sociologije i u širem kontekstu društvenih znanosti, jednako ih je potkrepljivao i potvrđivao kroz bogata empirijska istraživanja.

Knjiga »Marginalije o društvenoj krizi« sastavljena je od osam rasprava koje su već ranije bile objavljene u časopisima ili izložene u obliku referata na znanstvenim skupovima. Djelomična bi zamjerka autoru stoga mogla biti da ne daje ni sistematsku analizu krize niti se bavi razradom krize u njenom djelovanju na neke podsisteme unutar globalnog sistema. Autor se na početku ograđuje da je to moguće učiniti u takvom radu, pa se u svakom slučaju knjiga doima više kao svojevrsna prolegomena za proučavanje fenomena društvene krize. Za razliku od Lenjinovog shvaćanja krize kao situacije pred revolucionarnim raspletom, Županov ističe situaciju u kojoj se ne očekuje promjena vlasti jedne klase drugom već kao »protražiranu malfunkciju ekonomskog i društvenog sistema koja može ići unedogled a u kojoj sistem pokušava ostvariti ekvilibrij na nižim nivoima efikasnosti«, (str. 10).

Autorova simbolika, kad kaže da piše na marginama velike teme ne pretendira na nove definicije krize a ne upušta se ni u one koje se sreću u sociološkoj literaturi, neovisno od toga koliko je to i knjiga u stvarnosti ostala, utjecala je da naslov bude »Marginalije o društvenoj krizi«. No, očito je da Županov ne želi ostati skroman kad je u pitanju sadržajno tretiranje pojma krize. Čak štaviše — definiranje pojma društvene krize pojavljuje se već u samom **Uvodu**. Županov ne ulazi u užu definiciju ali karakter krize iskazan kroz posljedicu jasno naglašava njen specifični društveni aspekt za jugoslavenske prilike: »Kriza je rezultat napetosti (razlike potencijala) u sistemu između normativno-institucionalnog reda i stvarnih odnosno »prirodnih« društvenih tokova koji teku izvan institucionalnih kanala. Stvarni tokovi nemaju institucionalni legitimitet, a to sprečava sistem da ostvari stabilno stanje, pa sistem pribjegava različitim mehanizmima, kao što su institucionalna adaptacija, normativno-ideološka elaboracija i političke kampanje«. (str. 11). To je već klasičan postupak u sociološkim analizama i istraživanjima pa samim time još ne bi morao nužno ukazivati na krizu ukoliko taj raskorak između poželjnog i stvarnog ne bi poprimao značajnije dimenzije. Međutim, Županov dokazuje da njegova teza o napetosti normativno-institucionalne sfere i stvarnosti nije samo slučajno i prolazno stanje već dublje i dugoročnije, izazvano lancem i spletom uzroka što vuče svoje korijene iz ranijih razdoblja. Zato Županov ističe da se njegova napetost odnosi na centralnu dimenziju krize.

Iako je uočeno odstupanje institucionalnog i stvarnog, uočava se jedno značajno protivurjeđe prvenstveno u okviru političkog sistema koje one-mogućava stvaranje paradigme institucionalnog u samo jednom obliku. Služeći se analizama poznatog sociologa S. Vrcana (koji je i autor pogovora u »Marginalijama«), Županov ukazuje na dvostruku prirodu i institucionalnu definiranost našeg političkog sistema. S jedne se strane nameću principi socijalističke demokracije iz koje bi organizacijski princip trebao biti sadržan u decentralizaciji a po strukturi radničko samoupravljanje i delegatski sistem. S druge strane principi diktature proletarijata iz kojih kao organizacijski princip slijedi demokratski centralizam a po strukturi organizacije lenjinistička partija. Time pored dvije glavne odrednice sistema nisu obuhvaćene još neke nijanse i protivurječnosti koje doduše manje dolaze do

izražaja. No za daljnju analizu i eksplikaciju manifestiranja i oblika krize Županov se opredjeljuje na to da se uobičajeni okvir razmatranja »projekt-realizacija« svede na problem socijalističke demokracije iako time ne isključuje institucionalnu osnovu druge strane problema — diktature proletarijata. Autor naznačuje osnovni problem kroz karakterističan i vrlo naglašen proces — hiperinstitucionalizacije. Ukratko, osnovna teza mogla bi se svesti na uobičajnu kritičku opasku da je proces hipertrofije institucija praćen atrofijom samoupravljanja. Samoupravljanje, naglašeno kroz aspekt institucija u praktičnoj realizaciji, potiskuje samoupravljanje kao pokret. Javlja se težnja za institucionalnim perfekcionizmom i megalomanijom u sferi vlasti i utjecaja a u mnoštvu isprepletenih i nedovoljno i nejasno razrađenih kompetencija odgovornost ostaje deklarativna. Birokracija umjesto da odgovara modelu Weberove racionalnosti u stvarnosti se pojavljuje u suprotnom obliku. Težnja za savršenošću praćena suprotnim djelovanjima između dvije protivrječne tendencije, s jedne strane neprestanim težinama i potrebama za usavršavanjima i gradnjom sistema iz koje proizlaze milijuni zakona, propisa, samoupravnih akata, njihovih tumačenja i intenzivnih promjena i birokracija bez racionalizacije koja u svojoj kvantitativnoj ekspanziji mjerena kroz broj ljudi i institucija zaostaje za kvalitativnom razinom očekivanja po svom ideal-tipskom uzoru. Umjesto savršenstva i racionalnog funkcioniranja pojavljuju se manipulacije u kojima se kolektivno odlučivanje polako pretvara u »dirigirano samoupravljanje«. Autonomija djelovanja i moralnog opredjeljenja pretvara se u heteronomiju i time se dimenzije institucionalnog političkog sistema nužno nadovezuju na djelovanje normativno-vrijednosnog sistema.

Županov se prilikom izvođenja teza i zaključaka o pomjeranju normativno-vrijednosnog sistema dijelom služi empirijskim istraživanjima a dijelom izvodi teorijske postavke ili se služi uviđanjima iz životne prakse. Autor smatra da neke tradicionalne općenacionalne vrednote na jugoslavenskoj razini, na primjer »herojski kodeks« kako ga naziva Vera St. Erlich, pod utjecajem potrošačkog društva i prozapadnjačkih orijentacija u ideologiji ne gube na snazi. Također, po Županovu s velikom vjerojatnošću ne mijenja se vrednota »radikalnog« egalitarizma u sklopu svojih stavova, percepcija i normi u kretanju od radikalnog egalitarizma (teorije jednakih želudaca), prema umjerenijem egalitarizmu (jednakosti životnih šansi). Zasad ni empirijska istraživanja niti životno iskustvo po autoru ne govore u prilog te pretpostavke, već se naprotiv »radikalni egalitarizam« još više radikalizira u razdoblju privredne stagnacije. Nasupot prvim dvjema tendencijama, Županov spominje da ima indikacija da postoji vjerojatnost promjena u vrednotama vezanim za alijenaciju na radu i koje umjesto da uklanjaju, naprotiv sprečavaju frustrativne reakcije na otuđeni rad u vidu autoritativnosti, neparticipativnosti i otpora promjenama. Na žalost te antisamoupravne vrednote, ako ih se tako uvjetno s obzirom na željeni model ponašanja može nazvati, naziru se iz Arzenšekovih istraživanja u SR Sloveniji. Županov iskazuje mogućnost da se kod mladih te vrijednosti napuštaju u korist permisivnosti, participativnosti i inovacija.

Jačanje osobnog interesa, te njegovo stavljanje iznad kolektivnog i društvenog interesa prelazi u dominiranje vrednote utilitarnog individualizma. Stavljanje materijalnih interesa iznad ostalih može se doduše pravdati djelomično kroz aspekte ekonomske krize sadržane u rapidnom opadanju životnog standarda i dovođenja širih slojeva stanovništva na rub egzistencijalnog minimuma. Međutim, njegovo širenje u svim dijelovima populacije ukazuje da se radi i o vrijednosti življenja a zahvaća sve više i dijelove mladih. Posljednja od važnijih dilema vrijednosnih orijentacija bila bi sadržana u pitanju u koliko se mjeri motivacije pojedinca pomiču? U većem dijelu populacije osjeća se dominiranje ekstrinzične orijentacije dok se o intrinzičnoj orijentaciji sagledanoj kroz sadržaj rada, odgovornost, kreativnost, inicijativu i samoaktualizaciju, jedino izražavaju stručnjaci. Zanimljivo je da mladi ispoljavaju vrijednosti intrinzične orijentacije, dok ih rad i okolina kroz norme ponašanja nastoji orijentirati suprotno. O prevladavanju intrinzične orijentacije kod mladih, uvjerljivo ukazuje empirijsko istraživanje koje su 1981. godine sačinili u SR Hrvatskoj Jerbić, Culig i Fanuko (rezultati objavljeni u knjizi »Vrijednosti i vrijednosne orijentacije mladih«).

Namjerno smo pošli od političko-institucionalnog i normativno vrijednosnog sistema iako je u njemu više sadržana subjektivna sfera sistema, da bi lakše i ukazali na odstupanja i napetosti između institucionalnog, normativnog (»projekta«) i stvarnosti (»realizacije«), tipičnih elemenata za analizu fenomena društvene krize kod nas. Autor i započinje problematiku od razmatranja političko-institucionalnog da bi nakon toga prešao na razmatranje tehnologije kao dijela društvenog sistema (**Uvod**), dok suprotno tomu u poglavlju **Aktualni društveni trenutak** podjela na društvene pod-sisteme polazi od objektivne sfere k subjektivnoj. Stoga smo zbog metodčkih razloga krenuli od osnovnih postavki autora da bismo lakše prešli na objektivnu stranu i razlučili koliko je uvjetovana s prethodna dva pod-sistema, a koliko samom sobom i obratno koliko ta strana problema ovisi o prvom. Pređimo na osnovne postavke J. Županova o tehnologiji.

Prihvaćajući teorijske postavke američkog sociologa Ogburna o povezanosti društvenih pod-sistema, gdje je svaka promjena u tehnologiji praćena potrebom prilagođavanja ekonomske organizacije koje dalje prenose svoj impuls na političke i društvene organizacije da bi napokon promjene u institucijama zahtijevale promjene u političkoj filozofiji i stavovima, Županov konstatira da teorija socijalne promjene predstavlja dobar primjer za analizu praktičnog ponašanja. No, kod nas je prilagođavanje ekonomskih organizacija nedovoljno brzo a politička se sfera svodi na deklarativne stavove o afirmaciji inventivnog rada bez sustavnije organizirane društvene akcije na promjeni postojećeg stanja. Kod nas prevladavaju pojedinci u inventivnom radu a istraživačke institucije nisu na razini zadataka te smo po izumilaštvu na začelju liste industrijskih zemalja. Autor pokušava neprilagođenost ekonomskog sistema s tehnologijom objasniti postavkom o društvenim vrijednostima tzv. »egalitarnog sindroma«, dokazujući između ostalog, da je privreda u osnovi svoj razvoj ipak zasnovala više na autarkičnosti nego na otvorenosti svijetu.

U sferi ekonomije bitna su dva aspekta: inflacija i nezaposlenost. Inflacija se već nekoliko godina gotovo ne smanjuje ispod četrdesetak posto a uvjetuje stalno obezvređivanje nacionalne valute i pad životnog standarda. Ekonomska motivacija za rad time je ozbiljno ugrožena a budući da ionako prevladava ekstrinzična orijentacija u motivaciji (plaća), problem je da u takvoj situaciji ne može biti zamijenjena barem za većinu nekom drugom, na primjer na psiho-socijalnoj osnovi. Druga značajna osobina jugoslavenske inflacije je da je posljednjih godina spojena s opadanjem proizvodnje ili njenom stagnacijom pa se javlja u obliku stagflacije (taj se oblik pojavio u drugoj polovini sedamdesetih godina u razvijenim zemljama Zapada ali u blažem obliku).

Nezaposlenost se javlja kao jedan od najtežih i najbolnijih problema koji je direktno vezan s klasno-socijalnom strukturom stanovništva. Zanimljivo je istraživanje koje je započeo M. Žuvela a nastavio sam autor o nezaposlenosti na primjeru Splita (poglavlje **Nezaposlenost: kriteriji socijalne inferiornosti**). Najvećim dijelom unutar ukupne populacije nezaposleni su mladi radničkog porijekla. Nezaposlenost se javlja sve više kao faktor produbljanja socijalnih razlika jer dok unutar zaposlenih stratifikacija prihoda pokazuje »normalne« oblike s odgovarajućim kontinuumima gradiranih razlika, između zaposlenih i nezaposlenih se širi lepeza razlika.

Nepostojanje odgovarajuće raspodjele prema radu, Županov djelomično pravda činjenicom da tržišna privreda ima svojstvena odstupanja od idealnih načela raspodjele prema radu ali s druge ukazuje na ograničene uvjete koji nisu omogućili da osobni dohodak radnika prekorači granicu vrijednosti radne snage da bi se iznad toga valorizirala produktivnost kojoj je osnova rad i s druge strane poduzetničko-upravljачka funkcija. Do te granice manifestiraju se zahtjevi za priznavanjem egzistencijalnog minimuma, usporednim kretanjima s troškovima života te izjednačenjem osobnih dohodaka kroz solidarnost ukoliko organizacija zbog zastoja u radu ili gubitaka ne može pratiti odgovarajuću visinu u drugim organizacijama. Masovna potrošnja s uobičajenim »izborom« trajnih potrošnih dobara također nevidljivo ulazi u kalkulaciju osobnog dohotka pa ograničava raspodjelu prema redu.

Županov je jedan od onih koji rješenja te problematike u sferi socijalnih i ekonomskih odnosa, ne vidi u rasprostranjenoj tezi (pogotovo naših ekonomista), iako je naravno ne isključuje u potpunosti, više tržišta a manje intervencije. Po Županovu kod nas umjesto institucionalno priznate samoupravne ekonomije vladaju jake primjese komandne ekonomije. Tako, pored glavnog regulacijskog mehanizma u sistemu (samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje), koji imaju institucionalnu priznatost, na žalost uz sve lošije funkcioniranje u posljednje vrijeme, djeluju paralelno tržište (čija se uloga praktički manje ostvaruje nego što se deklarativno ostvaruje) i državni intervencionizam (koji se priznaje kroz parcijalne mjere ali ne i u većem obimu kroz institucionalni sistem). Intervencionizam je prevagnuo a tržište je umjesto koordinativne funkcije u racionalnom ponašanju proizvođača na tržištu i spremnosti na rizik dobrim dijelom i potisnuto zbog nepoštivanja poslovne etike (uzance, dobro poslovno povjerenje). Problemi su nastali kad je u relativno kratkom periodu instucionalni model pokazao,

kao što Županov ističe, da više nije razvijeno kolektivno već degradirano poduzeće a klice novog kolektivnog egoizma i nepovjerenja među OUR-ima nisu se razvile u poželjnom pravcu. Odatle raskorak između institucionalnog i stvarnog ponašanja, a još gore izlazi kad se iluzija na kraju svodi na jedan model koji će obuhvatiti sve adekvatne oblike društvene i ekonomske organizacije. Zato Županov predlaže mješavinu elemenata ali vještu koja će obuhvatiti najbolje strane poduzetništva i asocijacije.

Iz datih razmatranja proizlazi da je do zastoja u razvoju efikasnosti privređivanja i samoupravljanja došlo zbog organizacijske strane problema. Međutim, Županov se ne zaustavlja samo na pitanju formalne organizacije, njene prilagođenosti poslovanju i razvijanju samoupravljanja s institucionalnog stajališta već zalazi u problematiku koju sociolozi u Jugoslaviji nisu mimoišli — društvenu moć (sjetimo se da je i sam autor 1969. godine objavio svoja istraživanja u studiji **Samoupravljanje i društvena moć**). Istraživanja su pokazala da je u šezdesetim godinama dominirala oligarhijska struktura moći. U radničkom savjetu i izvršnoj hijerarhiji distribucija moći kretala se prilično u skladu sa socioprofesionalnom strukturom poduzeća u korist rukovodilaca, radnicima je ostavljeno pravo da budu predstavljani ali s relativno malo moći u odlučivanju. Uvođenjem organizacijskih promjena sedamdesetih godina čini se pomak s poduzeća na niže organizacijske jedinice koje postaju autonomne u većem dijelu poslovanja i odlučivanja. No, paralelno s time dolazi do pomaka u formalnim ovlaštenjima ali pozitivna se moć radnika nije kvalitativno povećala. Doduše institucionalno, prava su data u ustavnim rješenjima i kroz odredbe Zakona o udruženom radu ali je stvarna neravnoteža moći između radnika i rukovodilaca ostala značajna. Radnicima je ostavljena mogućnost institucionalnog djelovanja ali u tom slučaju nije isključeno da rukovodioci upotrijebe suptilnije oblike manipulacije. Odgovor kao reakcija može biti u autonomnoj radničkoj akciji — štrajku. No, budući da ta mogućnost, iako zakonski nije ni odobrena ni zabranjena, ipak ostaje politički nekompatibilna sa sistemom i pored isticanja načela pluralizma pod nazivom »pluralizam samoupravnih interesa« koji priznaje institucionalne aktore interesa (republika, općina, OUR) ali ne i socioprofesionalne grupe. Zato Županov, ne zanemarujući stvarno ponašanje koje je pokazalo da štrajkovi mogu utjecati na određeni stupanj promjene ponašanja, ostavlja ipak kao teorijsku a ne praktičku mogućnost. Ni strategije informiranja radnika bez obzira na kakav se način obavljale nisu krajnji odgovor jer podjednako moć uvjetuje monopol na informacije kao i obratno. Da bi se izbjegao Michelsonov »željezni zakon oligarhije«, Županov rješenje problema društvene moći vidi u tržišnoj ekonomiji i društvenoj stratifikaciji. Dati odgovor postavlja pitanja kako i pod kojim uvjetima. No, nadajmo se, ako krajnji ishod nije vidljiv, da će barem te konstatacije biti stimulans za daljnja istraživanja.

Specifičnom analizom socijalnog sistema u užem smislu autor podrazumijeva pitanja socijalne mobilnosti i društvene solidarnosti. Društvo očito i pored jednakih šansi koje su proklamirane, ne ostvaruje ta načela zbog smanjene socijalne mobilnosti. Prvo je smanjena vertikalna mobilnost a drugo je intergeneracijska mobilnost. Danas se od radnika teže stiže do

direktora ali je i problem u tome što se radnik još teže miri da mu dijete socijalno i profesionalno ne napreduje. Sa šireg društvenog stajališta petrificiranje socijalne mobilnosti stvara neke privilegije, socijalnu diferencijaciju i zatvorenost socijalne strukture. Odatle opasnost da se problem ne pretvori u frustracije pojedinaca i svijesti o »privatnom socijalizmu«. Suprotno uobičajenim shvaćanjima da je za moderna društva karakteristična organska solidarnost zbog razvijene podjele rada, permesivnih pravila ponašanja i formalnih obrazaca djelovanja, Županov smatra da suvremeno jugoslavensko društvo iskazuje praksu i tendenciju k mehaničkoj solidarnosti koja jača u obliku primarnih oblika i veza. Primjeri zapošljavanja koje traži veze, slično i sa školovanjem djece, a od porodice na dalje ti oblici ispoljavanja proširuju se na radnu organizaciju i ostale institucije. Pojedince ne čine toliko samo individualne sposobnosti i doprinos kolektivu koliko pripadništvo organizaciji, grupi, krugu. Time neke vrijednosti postaju »svete« iako nisu pisane a pisane postaju forma. Umjesto funkcionalne zavisnosti privrednih subjekata njihovo zatvaranje, monopolsko ponašanje i teritorijalizacija od općinske do republičke postaju logična posljedica. Uzroci leže, po Županovu, u ekonomskom sistemu, a dezintegracija i dezorganizacija podjednako su štetne za ekonomski i socijalni sistem.

I na kraju, autor završava sa znanošću, razmatranjem o sociologiji uopće, posebno industrijskoj sociologiji i odnosu prema marksizmu. Znanost je, također, u krizi i to u prvom redu zbog njene neosjetljivosti na društvene probleme. Da se samo krene od pitanja bolovanja koje bi završilo na analizi međuljudskih odnosa i fizičkih i psiho-socijalnih uvjeta u privredi. Sociologija je, po Županovu, svoj vrhunac kod nas dostigla krajem šezdesetih godina. Danas ne treba startati od nule jer postoji određena tradicija. No, da ne ulazimo u tu temu posebno jer bi bila predmet za sebe, konstatirajmo da je sociologija i počela kao krizna znanost i to po društvenim uvjetima nastanka kao i suprotnostima u koje je zapadala. Teze koje Županov iznosi, sadržaj i eksplikacije koje nam prezentira ujedno su i njen predmet istraživanja i oživotvorenja njenog smisla.

Županovljeva sinteza radova svojevrsan je poziv na daljnje napore, stremljenja, diskusiju i provjere. Zamjerka da ponekad ima više otvorenih pitanja nego li odgovora mogla bi se dijelom opravdati time da je najprije potrebno poštovati postavljena pitanja da bi se barem donekle poštovali odgovori. No, pitanje moći kao da i ovdje nema uvijek ravnodušnu ulogu.

Zlatko Hinšt